
UTAPANJE U ČAŠI VODE

DUBRAVKA UGREŠIĆ

Razgovor vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić
Hotel Beograd "Intercontinental",
4. jul 2002.

Dubravka Ugrešić rođena je u petom desetljeću 20. stoljeća, četiri godine nakon završetka svjetskog rata. Rodila se u Jugoslaviji, u malom industrijskom mjestu nedaleko Zagreba, glavnog grada Republike Hrvatske. Tih se godina rađalo mnogo djece. Zemlja uništena ratom ubrzano je gradila svoju budućnost. Prema svjedočenju njene mame već u drugoj godini života dobila je – avitaminozu. Međutim, već u petoj okusila je prvu naranču, čega se jasno sama sjeća. Od te prve naranče život je nadalje svakim danom potvrđivao nezaustavljivi hod u bolju budućnost.

Rasla je u multinacionalnoj, multikulturalnoj i monoideološkoj zajednici pred kojom je bila budućnost. Politika je nije zanimala. Roditelji je ničemu takvom nisu učili. Riječi vjera, narod, nacija, ili pak komunizam i partija nisu joj ništa značile...

U srpnju 1986. putovala je na Mljet. Tamo je naletjela na nizozemskog književnog teoretičara Rajnera koji je nije prepoznao i na beogradskog pisca Radoslava koji je prepoznao. Na plaži su dugo razgovarali o književnosti i životu, a kad su se umorili Radoslav je upitao koliko je sati. Nije znala jer nije imala sat. *Nije lepo da nemaš sat*, rekao je Radoslav, *pisac treba da ima sat. Kad se vratim u Beograd, zvaću neke pisce pa da skupimo novac i kupimo ti sat. Hvala*, rekla je, *ja sat ionako ne nosim...*

“Kako to da sad nosim sat? Ne znam zašto. Jedna ruska poslovice kaže: *Sretni ne gledaju na sat*. Mi nismo sretni više, živimo strašno ubrzanje. Nikad nije bilo većeg osjećaja za vrijeme i sekunde.”

Stigla je mala pošiljka od Radoslava. *Kupili smo ti veoma lep sat. S njim možeš slobodno da roniš u vodi, a i sve-tli u mraku...*

“S ovim satom ne mogu da ronim, to je najjeftiniji ‘svoč’. A sat od Radoslava? Ma škrtac, nikad ga nije poslao. Samo priča.”

Žagrebački Hotel “Intercontinental” u koji je Hoze Ramon Espeso stigao oko šest sati izjutra sada se zove “Opera”. Espeso će poginuti udarivši glavom u ivicu bazena, a Vi ste u govoru na skupu posvećenom Hani Arent pomenuli ubistvo Arkana. Jeste li to slučajno smrću povezali beogradski i zagrebački Hotel “Intercontinental”?

Sve skupa je jako čudno. Srbi i Hrvati se stalno međusobno upoređuju, stalno krađu jedni od drugih, stalno mjerkaju jedni druge. Ni rat im nije pomogao da se razdvoje i prestanu s tim mjerenjem i odmjeravanjem. Postoji mogućnost da će se beogradski Hotel “Intercontinental” u bliskoj budućnosti zvati “Opereta”, ako se onaj tamo zove “Opera”. To zapravo ne bi bilo ni loše.

U svom izlaganju pomenula sam scenografiju ovdje. Ona je meni jasnija nego strancima, a ljudima odavde je vjerovatno još jasnija. Mislim da stranci to nisu shvatili. Ovdje, u *Hotelu Arkan* – u hotelu u kojem je Arkan ubijen, na spratu se održava simpozij o Hani Arent i strani se gosti – stručnjaci za ovu temu: uvaženi filozofi i profesori na američkim i drugim fakultetima, autori biografija i knjiga o Hani Arent – ponašaju kao na svakom drugom skupu, u Beogradu ili u Vašingtonu, na Har-

vardu ili u Parizu... A ovdje je scenografija veoma simbolična. Juče sam se selila iz sobe u sobu i na prvom katu zatekla dva tjelohranitelja. Ljudi me pitaju kako znam da su *bodyguards* – jednostavno znam, nije bilo nikakve sumnje, tako su izgledali. Onda sam se sjetila priča o ubojstvu Arkana u lobiju ovog hotela i odmah mi se u glavi počela odmotavati nekakva drama, scenarij po kome dolje, u lobiju, teče život mafije, kriminalaca, ubojica, ratnih profitera, dilera oružjem, drogom, ljudima ili čime već ne, i gdje odjekuje smijeh zalutalih turista, a gore, na spratu, ekipa ozbiljnih ljudi raspravlja o Hani Arent. Ne govore oni toliko o njenim radovima – ni organizatori nisu bili za to silno zainteresirani jer su knjige Hane Arent ovdje gotovo sve prevedene i ozbiljni ljudi ih znaju skoro napamet – već pokušavaju da pokrenu javni razgovor o krivici i ratu, o fašizmu koji je ovdje bio na sceni deset godina. Zato sam skrenula pažnju na tu simboliku. Što je najfantastičnije, u jednom trenutku je ušao Dušan Makavejev; to bi bila sjajna scenografija za neki njegov film.

Mogao je ući i Rajko Grlić.

Mislim da Makavejev ima više apetita za tu vrstu scenografije.

Mislite da su organizatori uspjeli otvoriti raspravu o odgovornosti i krivici?

Vrlo je teško kad je toliko različitih učesnika. Ozbiljni teoretičari ne žele spuštati svoj nivo – oni govore o Hani Arent kao o zadanoj temi – i tek oni drugi, oni kao ja, oni koji nisu profesionalni filozofi niti se profesionalno Arentovom bave, nastoje govoriti o onome što ih zbilja boli.

20

Iako znam sva djela autorke o kojoj je ovdje reč, ne mogu biti ravnopravni diskutant stručnjaci-ma, nisam filozof, ne mogu ništa novo artikulirati povodom njenih tekstova. Ali mogu Hanu Arent povezati sa našom situacijom. Ima nas dosta takvih – čekamo da se otvori prava rasprava.

Nisu ni svi stručnjaci isti. Oni sa Istoka, dodirnuti ratom ili nekom drugom stravom, takođe nastoje govoriti o stvarnosti koja ih boli.

Oni sa Zapada bi da teorijski raspravljaju o Hani Arent i suđenju Ajhmanu, a mi bismo odmah na sud domaće Ajhmane. Mi bismo zapravo da razgovaramo o Ajhmanu u Hagu.

To je naslov teksta Obrada Savića u zborniku. Eto.

- 21 *Problem međutim nije na ovakvim skupovima. Najčvršće jezgro odbijanja pravih rasprava je u stvarnom životu – tu dolazi do iskliznuća.*

Uvijek teški događaji tendiraju ritualizaciji. To je kao poslije sprovoda. Ne možete stvarno razgovarati o mrtvacu, nego kažete: *Žao mi je*. Pošaljete cvijeće ili odete na pogreb. Ritualiziraju se i isprike za učinjena zla. Čeka se tko će se prvi ispričati i kako će to učiniti. Zlo se i muzealizira. Obilježavaju se mjesta gdje su se stvari dogodile i oko tih mjesta se izvodi ritual podsjećanja i kolektivnog saučešća. Ali, koliko god vas ritualiziranje tjera da se sjećate strašne prošlosti, toliko vas i oslobađa obaveze da tokom cijele godine na te užase mislite. Tek nam predstoji stvaran razgovor. Sistem ritualnih strategija nije dovoljan – to zapravo nije ništa.

Na Haškom tribunalu ljudima već sude, ali lokalni sudovi zasad to odbijaju ili fin-

giraju procesuiranje zločinaca pa ih onda puštaju. Tek par ih je završilo u zatvoru, a ostali šetaju okolo slobodno. Sve ove sredine još uvijek imaju tendenciju da vlastite kriminalce drže za heroje kao zalog sopstvenih prošlosti. Kako da sad oni koji su bili, recimo, u četi Ante Gotovine – ili kako se već zove taj domaći kriminalac – kako da kažu da je Gotovina bio zločinac kad to znači da su i oni to bili, da su i oni nešto loše radili. Vrlo je jaka želja da se ne dira u ono kako je sada, da se zadrže privilegije, da se zadrži sjaj kriminaliteta transformiranog narodnom alkemijom u zlato herojstva. Sve ove sredine imaju kriminalce koji su proglašeni herojima.

Vaše izlaganje izazvalo je i neke zabavne nesporazume. Rekli ste da su zločini činjeni i iz straha, pa je jedan teoretičar sa Zapada pitao kako su to ljudi iz straha istrčavali iz rovova, krali televizore i s televizorima u rovove se vraćali.

Na cijelom ovom terenu – kako god se sad zvale te neke države ili sve to skupa – svi su participirali. Svi su na psihoanalitičkom kauču, samo nema tko da obavi psihoanalizu. Puno se toga dogodilo u kratkom periodu, u deset godina. Ne znam kako su ljudi ostali normalni.

Šta je bila naša zajednička povijest? Recimo da smo živjeli idiličan i relativno stabilan period do Titove smrti. Onda dolazi deset godina strašne nestabilnosti. Ljudi su – dobro se toga sjećam – danonoćno gledali u televizor i čekali što će se s njima dogoditi. Sjećam se nestašica, inflacija, sjećam se užasne nesigurnosti. Svakih pet minuta se mijenjao predsjednik, stalno su bile neke svađe. Sad su zaboravljena imena političara na koje smo traćili vrijeme čekajući da nam riješe sudbinu. Ne znam više ni jedno ime, ali se sjećam intenzivnog skoro dese-

togodišnjeg iščekivanja. Onda se promijenio sistem. Običan čovjek mijenja državu, mijenja pasoš, mijenja svoj identitet. Dobiva prisilni identitet, ili odjedanput prihvaća identitet za koji je mislio da nije njegov ali eto odsad mora bit. Ili se spaja sa identitetom za koji je uvijek mislio da je njegov ali je to malo bio zaboravio.

Mijenja se okoliš – *environment*. Mjenjaju se nazivi ulica. Sve što je bilo poznato postaje novo i to se mora savladati, mora se učiti. Morate naučiti da se Trg Republike u Zagrebu više ne zove tako, da je to sad Trg Bana Jelačića. Vrativši se pre neku godinu u Zagreb, morala sam obaviti neki posao u vezi s birokracijom. U mom kvartu. I – ja sam se izgubila. Jako me potreslo to što sam se izgubila u vlastitom kvartu, u Zagrebu. Ne znam što se dogodilo – sad bih i ja trebala psihoanalitičara da mi to objasni. Ipak je sve ostalo isto; nisu oni baš srušili cijeli kvart, niti se on toliko promijenio. OK, nazivi ulica jesu novi – pa šta? Trebalo bi da napamet znam svoju putanju. Međutim, nikako nisam uspjela pronaći mjesto gdje sam išla. Pitala sam ljude, ali mi ni oni nisu mogli dati informaciju. To je bio košmar, utapanje u čaši vode. Nešto se dogodilo, nešto; u najobičnijoj situaciji, maloj, dnevnoj, kad je trebalo da pronađem mjesto gdje se izdaju nekakve potvrde – više nisam znala reagirati.

Nakon svih takvih promjena, dogodila se još jedna. Dogodio se rat. Civilni, građanski rat. To nije bio rat između država – to je bio rat između susjeda, rat unutar porodice. Jedan sin je, pretpostavimo, vrlo lako mogao otići u četnike, jedan je mogao otići u ustaše, jedan je mogao otići u partizane – nepostojeće partizane, jedan je mogao emigrirati. Grčka tragedija

unutar familije. Strašan mentalni napor je potreban da se to prenese na drugi plan i nazove ratovima između dviju država, ili da se kaže da me se to ne tiče – da to nije moj rat. Relativno stabilan život odjednom se pretvorio u biblijski žanr u kojem Kain ubija Abela. Sve što je govoreno za prvi grijeh – da bi ga se opravdalo, ljudi su počeli usvajati u formi državne propagande. Za običnog čovjeka je to bio strašan mentalni napor. Čudim se da ljudi nisu potpuno poludjeli, posenilili i sve zaboravili.

Žar nisu?

Govorim o običnim ljudima pretpostavljajući njihovu pasivnost. Ali većina takozvanih običnih ljudi je participirala u velikom zlu. Zaista. Svatko je ponešto doprinijeo. Netko je bio dobar pljuvač – pa je pljunuo na susjeda Hrvata ili susjeda Srbina; netko je bio dobar kradljivac – pa je ukrao sujedov videorikorder; a netko je uzeo pušku – jer mu se baš bilo dopalo da brani domovinu.

Samo što se to ni sad ne vidi kao zlo.

Ne vidi se jer se kaže da je takvo bilo vrijeme. I u pravu su ljudi kad to kažu – takve su tad bile norme. Onda je to bilo OK. A osim toga, ljudi se međusobno porede. Kako da se netko u društvu u kome je, recimo, Arkan heroj osjeti zločincem zbog krađe sladoleda?

Arkan nije heroj u celom društvu.

Naravno, ne kažem da je sve “skladno i harmonično”.

Posle Drugog svetskog rata mnogi nisu priznavali nove nazive. Jedna se robna kuća u Beogradu kolokvijalno i dalje zo-

ve "Mitić", druga "Na-Ma", Bulevar Revolucije je sve vreme nazivan Aleksandrovom ulicom...

Ne da ljudi nisu priznavali nove nazive, riječ je o automatizmu. Svaki put kažem taksisti u Zagrebu da me vozi na Trg Republike, a on mi na to veli: Gospođo, već deset godina taj trg se ne zove tako!

Prepoznaju li Vas na ulici u Zagrebu?

Ne.

Žna li običan svet u Hrvatskoj ko je Dubravka Ugrešić?

Mislim da dâ. Tu i tamo dajem intervjuue *Feralu*, tu i tamo netko napiše nešto o meni u nekim novinama. Ime mi još uvijek prepoznaju: A, Vi ste ona...

... vještica?

23 Ne, to je zaboravljeno. Mislim da je ta epizoda zaboravljena.

Zaboravljena Slavenu Letici i Denisu Kuljišu?

Da, da.

Da li se aktuelna vlast trudi da se iskupi, recimo, vješticama, pokušava li da ispravi ono što je Tuđmanovo doba iza sebe ostavilo?

Nekih malih pokušaja je bilo, međutim, ipak živimo, kao i većina svijeta – osim možda na Islandu kao svijetlom primjeru – u muškom društvu. Neki mali naponi da se nešto ispravi odnose se na nastojanja muškaraca spram muškaraca. Stipe Mesić je dao orden Predragu Matvejeviću, Ivica Račan je sličan gest načinio prema Rajku Grliću, ali da Stipe Mesić odlikuje Miru Furlan – to je nezamislivo. Može se odlikovati Rade Šerbedžija, ali ne i neka žena. Stvar

se riješava među ortacima. Mi smo dečki, to je razumljivo. A žene – one su nevažne. Lani se moglo dobro vidjeti kako funkcionira nacionalna euforija. Bilo je jako zanimljivo posmatrati zbivanja nakon što je Goran Ivanišević osvojio Wimbledon. On je *boy from the hood* – poluobrazovani dečko iz Splita koji nabija tenisku lopticu cijeli svoj život. Katolik je, Hrvat, dobar dečko koji vjeruje u Boga. Sentimentalna priča vezana za njegovu sestru predstavlja ga kao poštovaoca porodičnih vrijednosti, i sve u njegovom imidžu je "kako treba". Doživljava apoteozu – konačno pobjeda! I dečki su tu pobjedu protumačili kao hrvatsku. Jadna, ponižena, nikakva, zabačena Hrvatska konačno je osvojila kup vimbldonski. No, već slijedeći dan transformirano je pročišćenje zbog pobjede sportom. Pojavio se slogan koji je sve okrenuo u korist zločinca Ante Gotovine. Kad je Ivanišević rekao da je Gotovina naš heroj, odmah je istaknut slogan: Svi smo Ante Gotovina! Ta identifikacija: Mi smo heroj – mi smo Ante Gotovina, ta identifikacija sa zločincom je strašna.

Kad ste poslednji put bili u Beogradu?

Prije dvanaest godina.

Kako Vam sada izgleda?

Nisam uspjela ništa vidjeti osim malo Knez Mihailove, malo Kalemegdana, malo sam zavirila u knjižare i to je sve.

Kakav odnos sad imate prema ovdajšnjoj publici?

Ne znam, ne znam tko su moji čitaoci.

Žanimljivo je da ovdje najviše komunicirate na engleskom, na stranom jeziku.

Strani jezik je OK. Lagano vas distancira od onoga o čemu govorite pa ispada da ste mirniji i sve skladnije artikulirate. Na maternjem jeziku artikulacija teško ide, nešto vam se počne pušiti iznad ušiju. Crvjenite, lomate rukama, ne izgovarate rečenice do kraja, znate da onima kojima ih upućujete i ne trebaju te rečenice do kraja. Sve razumiju unaprijed. Govorite bez fusnota, bez objašnjenja... A kad govorite na stranom jeziku, pretpostavljate da je adresat slušalac koji nije tako upućen u stvari. Onda više objašnjavate i sve izgleda bolje.

Kako se osećate u Amsterdamu?

Dobro. Mirnija sam jer sam udaljenija od epicentra koji je još uvijek točka boli za mene. Udaljenija sam od bivše Jugoslavije. Mislim da je najbolju formulaciju egzila – a jako puno je pisano o tome – najljudskiju definiciju dao Brodski: Egzil je dobar zato što vas svi ostavljaju na miru.

Ne može se baš verovati da se može od epicentra pobeći nakon što se u Vašoj knjizi pročita da je u Crnoj Gori za vreme zemljotresa jednog čoveka epicentar pratio u stopu. On izađe iz kuće...

... a epicentar za njim. Da, to je istina. Uvijek dođete na akupunkturnu točku koja vas boli. Sve je zapravo nekakva teorija greške, zablude. Počinje od Kolumba koji je mislio da je otkrio Indiju a otkrio je Ameriku. Vjerojatno i mi stalno kružimo oko istih punktova. Mislimo da smo izbjegli od točaka koje nas bole, a nismo.

Je li Vam to što ste bili vještica u Hrvatskoj pomoglo u egzilu? Zašto?

Žnali su za Vas pa ste možda lakše mogli da nastavite karijeru. Da ne krećete baš sa dna.

Ako je i pripomoglo, kratko je trajalo. Kad tamo znaju za vas, to znači da će novinari – kad umre Tuđman recimo – tražiti da komentirate ovdašnje događaje. Kad se dogodi potres, ili već nešto, zovu vas da date izjavu. Ako mislite da je to neka spisateljska satisfakcija, da to mnogo pomaže, jako se varate. Balkan, balkanski ratovi, sve ovo ovdje – to više nije predmet interesa ni medija niti ikog tamo. To što mi se u Hrvatskoj dogodilo nije bila odskočna daska. Knjige su mi prevedene i prije rata. Ali sad to svi zaboravljaju, a naročito Slaven Letica koji misli da mi je dao nekakav veliki *push* i omogućio profit. Vještice simo vještice tamo – sve vam to prođe za pet minuta.

Žainteresovanost za bivšu Jugoslaviju Vas i dalje drži?

Mislim da je čak i veća nego prije. Paradoksalno je da su se moje rane knjige mogle čitati svagdje bez ikakvih fusnota, a sad su mi sve vezanije uz ovu sredinu.

Kad kažete najranije, mislite li i na knjige za decu?

Da. To sam i zaboravila. To je mračna mrlja u mojoj spisateljskoj karijeri.

Na reč domovina, na šta u stvari pomislite? Gde Vam je domovina?

Nema je.

Prazno mesto?

Prazno mjesto. Međutim, nostalgija ipak postoji. Ima nepredvidljive i skrivene puteve. Događa se da vas u Budimpešti, ne svaki put već ponekad, da vas takozvana domovina – što god

je sad to – da vas ta domovina zaskoči iza nekog ugla. Prepoznate neki kolač, razveselite mu se, a ne znate zašto. Ulovite u zraku miris koji prepoznate, a ne znate odakle dolazi i zašto vas baš taj miris uzbuđuje. Domovina postoji na potpuno neočekivanim mjestima. Zadnji put sam domovinu srela u Mančesteru, glavnom gradu Nju Hempšira. Tamo živi puno bosanskih izbjeglica. Povelili su me u trgovinu koju drži lokalna Poljakinja, i tamo je bio muzej predmeta iz istočne i južne Evrope. Moglo se naći konzervirano mlijeko iz Rusije – zgušćonka, mogao se naći makedonski ajvar, poljska kobasica... Mogle su se naći napolitanke *adria*, bombone *negro odžar čar grla*, *minas kava* naravno. Fantastičan izbor. Ljudi su govorili: *Ej, bona, jesi li došao kupiti... Jes, došao sam kupiti...* To je magično. U nekom Nju Hempširu ljudi govore bosanski, vuku plastične vrećice – to je takođe nostalgični detalj, kupuju poljske kobasice i makedonski ajvar. Domovina je mobilna, ona je svuda po svijetu, zaskoči vas na najneočekivanim mjestima. A izgubite se u rodnom gradu.

Na suđenju u Hagu se jezik koji prepoznajemo najpreciznije deli na bosanski, hrvatski i srpski. Pa u direktnim prenosima...

... kao da domovina upada direktno u moj stan.

Pratite li ta suđenja?

Nažalost, ne. Ove godine sam par mjeseci provela u Americi. Spremam se, od jeseni ću biti bliže Hagu, spremam se to pratiti.

Kakav je osećaj kad vidite Miloševića na optuženičkoj klupi? Privatno?

Da.

Ja ga uopće ne bih sudila, odmah bih ga zatvorila. Doživotno. Ne bih mu dala usta da otvori. Ali to sam ja, ja nisam zakon.

To suđenje mnogi doživljavaju kao farsu. Ima li ono veze sa pravdom?

Zato i kažem da mu ne bih dala da progovori.

Je li smisao bavljenja poetikom pomalo doveden u pitanje u poslednjoj deceniji?

Često je i to veliki problem. Kad danas mislim o svom dnevnom književnom životu prije raspada, o dobu kad sam radila na fakultetu, shvaćam da sam zapravo živjela u apsolutno zaštićenom i blaženom getu. Bilo je to vrijeme zajedničkog jugoslavenskog kulturnog tržišta i intrigantnih projekata, vrijeme kada smo se svi uzbuđivali zbog FEST-a, BITEF-a, izdanja novih knjiga. Bilo je to vrijeme debelih književnih časopisa u kojima su štampane obimne recenzije, pisale su se rasprave, knjige su imale veliku važnost. Jedna knjiga je mogla imati trideset-četrdeset-šest recenzija. Pazilo se tko će dobiti nagrade, kritičari su vodili računa o onome što govore i kako pišu. Sve je imalo značaj i bilo je povezano.

Sa razvodom i ratom sve se jako stislo. Radi se o deset godina prekida u kulturnoj memoriji, što je puno, i sad se mora početi od početka. Jer, promjenio se adresat. Promjenio se svjesno ili nesvjesno. Pred vama je novi čitalac koji više nema kulturno pamćenje, koji ima nekakvu prazninu – rupu od deset godina. Mladi ne samo da ne znaju bivšu jugoslavensku kulturu i kontekst nego ne znaju ni kulturu svojih nacija. Sretala sam dvadesetogodišnjake iz Srbije koji nisu čuli za Makavejeva, iako ovdje

nije postojala zabrana prikazivanja njegovih filmova. U Hrvatskoj jest, tamo je prešutno zabranjivano sve što je dolazilo iz Srbije. Niste mogli vidjeti filmove i televizijske inserte, niste mogli čitati knjige, ništa odavde. Sad polako to puštaju. Nisu se mogle vidjeti čak ni hrvatske televizijske serije od prije rata ako nisu odgovarale vladajućoj garnituri. To je kao da vam netko izbriše sve osim jedne rečenice.

Moj sadašnji adresat je ili ovaj promjenjeni čitalac, ili potpuno novi koji za mene nikad nije čuo. Onaj prvi čita svaki tekst iz političke perspektive, pa će i za sasvim neutralni esej pročitati u iskrivljenom ključu – recimo za onaj o Amsterdamu – reći: Ona baš ne voli Hrvatsku i zato piše o tome. A onaj drugi će se pitati: Ugrešić, tko je to? Nema holandsko prezime. Zašto ona piše o Amsterdamu? Ta slika potencijalnih čitalaca jako otežava rad jer ne vjerujem da pisac piše sebe radi. Manijaci i skribomani pišu za sebe i mesije koje misle da čak i recept za kolače treba ostaviti pokoljenjima, a normalni ljudi pišu da bi komunicirali. Oni pretpostavljaju svoje konzumente, čitaoce. Nekom konkretnom upućuju ono što rade.

“Samizdat” je ovde objavio nedavno četiri Vaše knjige i mora da Vam je jako nelagodno. Dati ste ljudima koje više ne poznajete.

Zato se i objavljuju te knjige u paketu. Dejan Ilić se jedini složio s mojom idejom. Bilo je i ranije ponuda iz Beograda i Zagreba da se objavi ova ili ona knjiga, ali nisam pristajala jer sam imala na umu prekid kulturne memorije. Objaviti jednu knjigu u vakuumu od deset godina ne znači ništa. Treba ponovo uspostaviti nekakav makar i slabašan kontekst i početi s prisjećanja-

njem. Najprije su objavljene četiri knjige, pa će još četiri. Inzistirala sam da to bude postjugoslavenski projekt i pronađen je link sa Zagrebom. Knjige će izaći i tamo, “Konzor” je koizdavač. Nažalost, nismo mogli naći nikog u Bosni, ali će knjiga biti i tamo.

Među naslovima je i “Muzej bezuslovne predaje”?

Da.

Bavite li se još ruskom književnošću?

Ne. Više se ne bavim time ozbiljno. Najpre, izvan sam akademije. A biti izvan akademije i baviti se nečim tek tako jeste neka vrsta amaterizma. To ne želim. Drugi razlog je izostanak interesa, mog interesa. To me više ne zanima. Čak i kad bi me jako zanimalo bilo bi to sad veoma otežano. Ruska kulturna scena je u strašnoj živosti – hiljade izdavača i knjiga se pojavljuje i nestaje. Vrlo je teško poloviti konce i shvatiti što se zapravo događa. To govorim za suvremenu scenu. A ono što je prije dvadeset pet ili trideset godina – kada sam se time bavila – imalo istraživački čar, više ga nema. Sve je štampano, sve je vani, sve je doživjelo reprinte. Čar skrivena i zaboravljena ruske avangardne kulture ne postoji više. Prije tri godine sam u Moskvi kupila suvenirne šalice sa Maljevičevim crnim kvdratom, a u Gugenhajmu njegove sportsmene kao suvenirne lutke. Avangarda – toliko dugo zabranjivana, skrivana pod prašinom i dostupna samo rijetkima – postala je suvenirna komercijalna vrijednost. To se desilo i staljinizmu. Možete kupiti majce sa likom Staljina i tvrdim staljinističkim sloganima, kao i majce sa Maljevičem ili Kandinskim. Sad je sve tržnica, bazar, više nema otkrivalačke draži.

Ali Vas nije samo čar skrivenog opredelila za rusku avangardu?

I danas mislim da je kultura ruske avangarde jedan od najuzbudljivijih, najkreativnijih, najzanimljivijih perioda kulturne povijesti dvadesetog stoljeća. Veoma je uzbudljiv spoj politike – događaja tog vremena: revolucije i svega drugog – i načina na koji su umjetnici reagirali. Tu su najrazličitija čitanja, bogat razvoj književnoteorijske misli, slikarstva, muzike, literature. Sve je postalo potpuno drugačije. Knjige nekih pisaca i danas nosim sa sobom.

Ko Vam je favorit?

Favoriti se mjenjaju, ali je jedan stalni, apsolutni. Na pijedestalu je Isak Babelj.

27 *Ruski teoretičari se ljute što se Danil Harms i Obeirut poistovećuju. Misle da ga je Zapad promovisao u centralnu ikonu.*

Harms je postao centralna ikona jer je najlakši, najzabavniji, najkraći, najrazumljiviji. Jako je imitatibilan, kao vic. Vrlo ga lako možete seliti iz konteksta u kontekst i vrlo je prijatan način na koji gradi svoje kratke priče. Otud ta manija, harmsomanija.

Imate li u Amsterdamu sve "Pojmovnike" avangarde?

Deset godina ih nisam imala. Prije nego što sam došla ovamo stigla mi je nova polica za knjige i svečano sam iz kutija u podrumu izvadila *Pojmovnike* i stavila ih na nju. Ali oni sada imaju muzejsku vrijednost, ne više stvarnu. Sad su za goste. Dođete, a ja vam pokažem *Pojmovnike* i kažem: Eto, to sam radila pre dvadeset-trideset godina. Nisam ih niti otvorila.

A strašno sam patila što nema mojih knjiga sa mnom. Bilo je nemoguće vući

ih sa sobom. Kad bih dolazila u Zagreb, svaki put sam ih kontrolirala. To je bila moja imovina. Nedavno je jedan mladi par poželio da vidi Amsterdam. Došli su kombijem i dovezli moje knjige. Prethodnog ljeta sam u Zagrebu te knjige razvrstavala. Bile su smještene u kutijama, u podrumu kuće u Zaprežiću. Kod mame moje bivše studentice. Nekoliko dana sam ih prašne vadila iz kutija – neke su pojeli miševi. Odvajala sam one koje ću ostaviti od onih koje ću ponjeti ili pokloniti. Trećinu sam poklonila svojoj studentici. U kući je postojao jako čudan sistem za zagrijavanje vode – kao neki mali krematorij. Peć na paipir. Prvog dana sam odlučila da mnoge knjige sačuvam, ali slijedećih dana ih je sve više išlo na spaljivanje. Na kraju mi je majka moje studentice rekla: Pisali ste da je HDZ palio knjige, a spalili ste ih više od HDZ-a. Kombijem su dakle te knjige stigle u Amsterdam. Emocionalno i finansijski sam se pripremala za to. U podrumu sam instalirala nove police. Mislila sam da će sve biti divno kad stignu knjige. Otvorila sam kutiju-dvije, ostalo i dalje leži tamo u podrumu. Ne možete rekonstruirati ništa. Što je jednom izgubljeno, izgubljeno je.

Neki čovjek iz Zagreba, koji živi sam, želi da mi ostavi knjige kad umre. Tako mi je rekao. Vidjela sam zidove tapecirane knjigama. Uхватила me nekakva tuga.

Da li je cena pada Žida nestanak tajnovitosti u zemljama nekadašnjeg istočnog bloka?

Sad vidimo da je postojala samo jedna stvar, fantastična, nezamjenljiva i neprocjenjiva – konzervirano vrijeme. Vrijeme zatvora. Kad bi vas netko zatvorio na nekoliko godina u kuću sa

grupom vaših najboljih kreativnih prijatelja, proživjeli biste veoma intenzivan period. Možda biste se poklali tamo, možda biste se posvadili, tko zna šta biste radili, ali biste imali na raspolaganju beskrajno vrijeme i nedostatak svijesti o vanjskom svijetu. Iz te prinudne izolacije mogu izaći najrazličitije stvari. Istočna i južna Evropa imale su vrijeme na raspolaganju. Toga sada nema, za tim zapravo ljudi žale. Sa malo novaca se moglo živjeti, nije se moralo participirati u zarađivanju novca, u poslovima, u politici, a imalo se na raspolaganju vrijeme za čitanje, za umjetnost, za prijateljstva...

... za ljubavi...

... za ljubavi. Netko me ovdje pitao nešto o ljubavi i ja sam se začudila. Već sto godina nitko me tako nešto ne pita. Odmah je preda mnom uskrsnuo svijet kavica, gatanja, *šta on kaže, šta ovo, šta ono*, svijet usporenog življenja kad se imalo vremena. Koliko god to bilo strašno, ali čula sam od Sarajlija da su dok su bili zatvoreni, bez struje, sa svijecama u podrumima pročitali više knjiga nego ikada u životu.

Živjela sam u Rusiji 1975/76. Bio je to moj najintenzivniji čitalački intelektualni period. Bilo je vremena. Svi oko mene su ga imali, nitko nije radio. Ljudi iz takozvanog podzemlja, umjetnička inteligencija.

Tu je bio i Ilja Kabakov?

Tu je bio i Ilja Kabakov, tada.

Sad više nemate vremena?

Nemam. Ono je izgubljeno. To je bila čudesna kombinacija. Jedanput kad se otisnete, to više nije to.

Nećemo valjda jednog dana patiti za dobom Miloševića i Tuđmana kad je takođe bilo vremena?

Mislim da nitko ne može patiti za vremenima Miloševića i Tuđmana jer se tada događalo zlo. Ali za titoističkim periodom možda. Za relaksiranim vremenom kad se išlo na more, za vremenom prijateljstava, ćaskanja, kavica od sto sati, za razmenjivanjem knjiga i velikih misli o pročitanoj. Istok je uvijek mislio da Zapad ima novaca, ali da nema dušu. Da zapadnjaci nemaju vremena za obrazovanje. To se radikalno promijenilo. Ove godine predajući na Harvardu imala sam fantastične studente koji su savršeno govorili ruski, neki i druge slavenske jezike. Jedna studentica će ove godine otići u Bugarsku da nauči bugarski, dvoje-troje ih je čak naučilo hrvatski ili srpski. Svi oni su bili dobro teoretski potkovani, fantastično su čitali književne tekstove. Taj najviši nivo preselio se na Zapad. Ja sam ga doživjela tamo.

I kad budete zamišljali imaginarnog čitaoca...

... imaću pred očima razred mojih američkih studenata na Harvardu ove godine.

Bar u dvema svojim knjigama spominjete jednu jedinu političku rečenicu koju ste...

... koju sam ukrala...

... od neke devojčice.

Volim svoju zemlju zato što je mala pa mi ju je žao.

Da li je moguća ljubav i kad nema predmeta ljubavi?

Mislim da to uopće nema veze s domovinama i državama. Jedanput imate jednu državu, poslije drugu, može biti i treća. Prostor mog djetinjstva.

stva bio je nešto širi od Jugoslavije. Išao je od Triglava do Crnog mora. Roditelji moje majke živjeli su u Varni, na Crnom moru. Jedno vrijeme smo, šezdesetih, svake godine išli tamo. Prolazila sam put od Zagreba do Beograda, od Beograda do Sofije, od Sofije do Varne... Ponočila sam ga sad, dolazeći u Beograd kolima iz Sofije. Bilo je jako zgodno sve ponovo vidjeti. Čak je bilo i nostalgije. Stali smo kod "Starog hrasta". Jako sam inzistirala da svratimo u Pirot, ali mi nisu dozvolili.

Žašto u Pirot?

Da vidimo Pirot, *why not?* Prostor mog djetinjstva bili su raznovrsni. Prepoznajem ih u nekim pejzažima, nekim mirisima, nekim stvarima, u rečenicama iz djetinjstva. To se odnosi i na bugarski koji dobro pamtim.

29 Osjećaj koji prati ta prepoznavanja sličan je onom prema porodici. Istovremeno familiju volite – jer je uvijek tu, ali malo je i ne podnosite – jer nije baš savršena. Ima tu i glupana i idiota i crnih ovaca i dosadnjakovića, ali su stalno oko vas i nema načina da nešto poremetite, da odete, a nema ni razloga za to. Mješaju se ljubav i sažaljenje, baš kao i kad se sjećate prostora djetinjstva. Ti izmješani, ambivalentni osjećaji pojavljuju se svaki put kad se nađem u nekom bivšem predelu. Upotrebljavam izraze *environment*, pejzaž, okolina, *landscape*... radije nego domovina. Ili kontekst, milje... Mislim da su to puno preciznije riječi.

Rekli ste da sa Aleksandrom Flakerom ne komunicirate već deset godina. Žašto?

Imala sam unikatno iskustvo. Kad ga pokušavam prenijeti i pričati o njemu, ljudi me vrlo teško

razumiju. Kažu da sam jako osjetljiva. Dogodio mi se košmar. Nakon što sam potpuno spontano objavila jedan članak u *Die Zeitu*, Antun Šoljan je napisao komentar u *Večernjem listu*. Nije baš rekao da sam izdajica, ali tako nekako. Taj mali članak iz *Večernjeg lista* – budući je izašao ispod pera čovjeka koji je avanzirao u nacionalnu veličinu – veoma dobro se uklopio u tamošnju vruću kolektivnu paranoičnu atmosferu. Izazvao je domino efekat, seriju članaka i napada na mene. Već sljedećeg dana ljudi su počeli okretati glavu, a u roku od deset dana nastala je prava čistina oko mene. Krenuli su svakodnevni anonimni telefonski pozivi koji će trajati sve do mog odlaska iz Zagreba. Tu godinu uzaludno sam pokušavala uspostaviti nekakav dijalog. Nije bilo nikakvog odgovora, nikakvog poticaja. Nitko me nije pitao je li istina to što novine pišu o meni. Nitko mi nije rekao: Ajmo na kavu, ajmo to malo izrazgovarat. Nitko nije dolazio u moj ofis, nitko me nije pozdravljao. Prolazila bih hodnikom Filozofskog fakulteta gledajući gestove svojih prijatelja i kolega s kojima sam radila dvadeset godina. Skrivali su se iza stupova, okretali glavu, pravili se da čitaju knjigu, samo da me ne bi pozdravili i kontaktirali sa mnom. Bilo je gotovo i fizičkih napada u tramvaju. Sa mnom je ostala moja porodica i dvoje-troje prijatelja. Svi ostali su otpali.

Niste ni jednog novog prijatelja dobili u tom periodu?

Ne.

Nekog za koga do tada niste znali?

Tu lažem. Stizala su pisma, takođe anonimna, od nekih ljudi koje ne poznajem. Podržavali su me. Jedan sloj ljudi je vjerojatno navijao za me-

ne, anonimna publika. Vani, jedan Njemac koji govori naš jezik rekao je: Gospođo Ugrešić, šteta što Vaša *Kultura laži* nije izišla prije rata. Onda rata ne bi bilo! Stara prosvetiteljska zabluda. Ne bi bilo ni moje knjige da nije bilo rata.

Da li se tu može govoriti o banalnosti ili radikalnosti zla?

Sve sam doživljavala kao žanr koji poznajem i gledam izvana, a istovremeno sam glavni lik. To smo toliko puta vidjeli u vestern filmovima: linč! Uvijek isto. Rulja navali da potpali lomaču ili namjesti omču na vješalima, neki zatvaraju prozore, neki se sklanjaju i ništa ne govore, a samo jedan je protiv. To je antropološka situacija, šablon koji se stalno ponavlja.

Kad se spomene "Štefica Cvek u raljama života" je li Vam prvo na pameti film ili roman?

Roman.

Taj film se veoma često vrti na televiziji.

Čula sam. Ljudi zapravo pamte Grlićevo djelo a ne knjigu jer je film puno jači medij. U Švedskoj su me neki naši emigranti pozvali doma, pa mi je domaćica ponosno pokazala moje *Kućne duhove* – knjigu za djecu: Tako mi je drago da ste Vi autor. Molim Vas, potpišite se. Drago mi je što ste u našoj kući. Spomenula je da najviše vole film *U raljama života*. Upitala sam je zna li da sam scenaristica tog filma, iznenadila se: A ne, a tako!

Mnogo se ljudi iz tog filma rasturilo po svijetu. Sasvim slučajno 1991. smo se u Njujorku našli zajedno Mira Furlan i Goran Gajić, Rajko Grlić, Srđan Karanović, ja i još neki. U intenzivnom kratkom druženju palo

nam je na pamet da bi trebalo napraviti film *Život piše romane*: šta se sve dogodilo sa glumcima i sudionicima *Ralja*. Priče su zaista zanimljive. Režiser, Rajko, živi u Americi, Mira Furlan takođe, autorica scenarija ili knjige živi posvuda, a mogli bismo i nadalje nabrajati tko je sve gdje.

Gde ćete živeti za deset godina, planirate li to?

Podsjetili ste me na jedno putovanje vlakom od prije dvije godine. Sto pisaca iz cijele Evrope. Iako članica njemačke delegacije, bila sam stalno u *balkanskom kupeu*. Netko je imao kameru i igrali smo se intervjuiranja, ali na engleskom. Pitala sam Nenada Veličkovića, pisca iz Sarajeva: *What is the purpose of Your life?* Odgovorio mi je: *I don't have any life!*

Govoreći o zločinima, govorili ste o pripadanju i nepripadanju...

... o strahu od nepripadanja, o strahu od istjerivanja.

Jeste li osećali taj strah u godini kada nikome niste bili potrebni?

Ne. Ali kad sam kasnije rekonstruirala svoj život, shvatila sam da nikad nisam pripadala. Nikad nisam bila član nijedne grupe. Nisu me doduše pretjerano ni zvali u kakve bordove. Zadnji i jedini poziv bio je da budem član žirija na BITEF-u, devedesete. Rekonstruirajući svoju biografiju pripadanja shvatila sam da mi to nikad nije bilo važno.

Može li se izdržati nepripadanje?

Ja sam tip voajera, valjda je to neka spisateljska pozicija. Čudim se mnogim ljudskim aktivnostima i nastojanjima da imaju svog frizera, svoj

stol, svoje društvo. Ljudi tendiraju da nešto nekako osvoje, da steknu svoj prostor, da negdje pripadnu. Pripadati – to jeste prijatno. Život u bilo kojoj zajednici ne bi bio zamisliv bez pripadanja. Svatko negdje pripada. Ali, koliko god je to fundament svih ujedinjenja, uvijek je i fundament fašizma. Počinje od vrtića – sva djeca hoće jednu čokoladicu; preko osnovne škole – svi žele iste cipelice i iste majčice; nastavlja se kroz srednju školu – svi slušaju istu muziku i žele istu tetovažu... Iako mediji uvijek produciraju slogane da je vaš vlastiti izbor da budete unikatni i neobični, svi tendiraju da budu u trendu. A vidjeli smo kako to izgleda kad dođu politički problemi, kad svi tendiraju da budu Hrvati, ili katolici, ili pravoslavci, ili Srbi... Uz uvjeravanja da je to vaš unikatni identitet bez koga ne možete živjeti.

Sloboda je dakle u nepripadanju?

Da, ali onda morate snositi i konsekvence.

Na što ste Vi spremni?

Konsekvence nisu lake. Puno je lakše pripadati. Prije dosta godina, na početku ovih događanja, sreća sam kolegu, dragog prijatelja iz Makedonije, koji me je pitao zašto smo nas dvoje takve budale. Bilo bi nam fino da budemo u masi pa da se dohvatimo neke od zastava...

Dejan Ilić: *Nedavno smo u Sofiji na promociji čuli da su i u Bugarskoj Dubravkine knjige izuzetno važne...*

... Kultura laži prije svega...

Dejan Ilić: *Da. Tu knjigu koju smatramo prvenstveno našom i nerazumljivom drugima neki tamo drže za najvažniju knjigu koju su pročitali. U holandskim i američkim kritikama*

evidentan je problem sa prihvatanjem onog što Dubravka upućuje tamošnjim sredinama. Istu vrstu provokacije njene knjige svuda proizvode. I tamo se stvara blok, odbrambeni zid, pogotovo kad poredi sadašnju situaciju tamo sa našom situacijom iz šezdesetih. Kad poredi naš socrealizam sa tamošnjim ideologijama. To izaziva šok i nerazumevanje. Kao da Dubravka ima potrebu da kaže ljudima ono što oni ne žele da čuju, da ih provocira, a to izaziva uvređenost. Čak je smatraju i nezahvalnom.

Daju mi da dišem zrak, a ja tako. Hrvati su govorili da mi daju da dišem hrvatski zrak. Studentima koji u Ameriku dolaze iz južne i istočne Evrope stalno ponavljam da je njihovo iskustvo unikatno. Kao i moje. Iskusi sam Rusiju – Sovjetski Savez – baveći se ruskom književnošću. Prvi put kad sam otišla tamo Brežnjev je umro, sledeći put umro je Černjenko, pa onda Andropov, a bila sam tamo i kad je počela perestrojka. Gorbačov nije umro. Bila sam u Rusiji i prije tri godine. Imam i iskustvo Bugarske – sa tinejdžerskih ljetovanja, pa iskustvo jugoslavensko prije rata, a i iskustvo ratno. Imam i iskustvo života u zapadnoj Evropi – doduše skromno, kao i iskustvo života u Americi – također skromno. Ne pretendiram da je to nešto, moje iskustvo je voajersko. Putovala sam, nešto malo živjela, nešto malo gledala. Nigdje se nisam kotvila, čak ni u bivšoj Jugoslaviji koja je bila moja domovina. Nisam se ukotvila ni u jednoj grupi, partiji, organizaciji, klasi... Mobilnost mi je omogućila da stvari vidim na svoj način.

Je li opšte mesto taj otpor ljudi prema nečemu što je uslovno rečeno istina?

Da, to je opšte mesto.

Ne radi se o specifičnim kulturnim matricama?

Ne. Svi se vole vidjeti u dobrom svijetlu. To je prirodno. Mi koji imamo stigmiju života u komunističkim režimima, bilo da smo Bugari, Rusi, Rumunji ili Jugoslaveni, osjećamo stalnu krivicu. Smatramo da smo brejnvoširani, da su nam usađivani strašno čvrsti stereotipi o drugima. Stereotipi o liberalnom slobodnom Zapadu, o liberalnoj slobodnoj demokratskoj Americi i građanima koji tamo žive u skladu sa svojim slobodnim izborom. Iste te stereotipe imaju i ljudi u tim zemljama, stereotipe o sebi. Zapadnoevropljani u stereotipima misle o slobodnom i demokratskom društvu, o slobodnim izborima, o sopstvenoj otvorenosti. To se odnosi i na Amerikance. I njihov stereotip o nama je identičan našem o nama samima. Ali, kad to malo razbijete, vidite da su ljudi iz istočnih zemalja elastičniji. Upravo zbog tog ojećaja krivice što su živjeli u ružnom, gadnom, odvratnom komunizmu i što ih smatraju dogmaticima. Otvoreniji su od onih koji svet posmatraju iz "pravedničke" pozicije pripadnika demokratskih "fantastičnih" društava.

Šta sa pristojnošću kao tržišnom kategorijom. Amerikanci Vam, recimo, daju stipendiju, a Vi njima "Američki fikcionar"?

Moji američki prijatelji su se uvrijedili. Oni koji su *Fikcionar* čitali i koji su iz mjesta gdje sam bila. Uvrijedili su se samo zato što sam spomenula Middletown, a mogla sam navjesti bilo koje drugo mjesto. Slično su se uvrijedili kao i ovdje što se vrijeđaju. Ali uvrijede tamo brzo prolaze jer ima puno više knjiga.

Računate na tu uvređenost?

Ne. Kada bih računala na nju jako unaprijed, vjerojatno bih izgubila prirodnost. Samo sam jednom išla na to, ali žanr me je povukao. Bila sam pozvana da napišem mali esej o Amsterdamu, neku vrstu razglednice. Krenula sam najprije u kritički diskurs, ali sam onda shvatila da zapravo treba da napišem razglednicu, *postcard* o Amsterdamu. I suspregnula sam potrebu da pišem o smeću posvuda.

Dejan Ilić: Kako je reagovala na "Palindromsku priču" Dubravka Oraić-Tolić?

Ta moja kolegica iz Instituta zbilja je autorica *Palindromske poeme*. Kad sam joj dala svoj rukopis, poemu je opremila pogovorom. Do tad ju je bez komentara objavljivala u časopisima, a potom je – takođe u časopisnoj varijanti – dodala i bilješku u kojoj je navela da se odriče *Palindromske poeme* i ideje o palindromskom jeziku i da se stidi što je to napisala. To je učinila vjerojatno samo zato što sam joj predočila konzekvence i impakte koje ona nije imala na pameti. Kasnije je objavila poemu sa novim pogovorom, bez bilješke o stidu. Vjerojatno joj se činilo nelogičnim da za novo, treće izdanje kaže da se stidi. Mislim da je tu jedino važna ideja o palindromskom jeziku.

Dejan Ilić: Jeste li danas u kontaktu sa Dubravkom Oraić-Tolić?

Ne, nikakvog kontakta nemamo već deset godina. Otkad sam otišla sa fakulteta.

Do koje mere ima pisac pravo da se služi stvarnošću u svom pisanju?

Mislim da sam dovoljno pažljiva i da nikog nisam povrijedila ili uvrijedila. Najbolji momenti u literaturi, najbolji detalji, uvijek dolaze iz

života. Detalj uzme vas – ne uzmete vi detalj. To je takva snaga da ništa ne može spriječiti pisca. U trenutku kad počne fascinacija, detalj je već obuzeo pisca. Ne pišem tračersku literaturu, ne opisujem nečiji život da bih ga denuncirala. Radi se o detaljima, uvijek samo o tome, tu je fatalna privlačnost. A postoji i nešto više, logika strukture teksta, logika priče – to više nema veze sa detaljem koji je uzet iz života.

Vašu kontekstualizaciju različitih detalja neki nazivaju postmodernom. Slažete li se?

Ne znam. Ono što sam ranije čitala o postmodernizmu – sad to više nije u modi – funkcionira kad se primjeri uzimaju globalno iz kulture, iz stila i načina života, iz moderne arhitekture, modernog slikarstva. Ali sa književnim primjerima tu nešto ne štima. Postmodernizam je nalažen kod onih pisaca koje bih ja još uvijek ubrojala u modernističku tradiciju. Mislim da i moje knjige više pripadaju modernizmu jer čuvaju link sa književnom tradicijom. Ono što bih navela kao bitnu karakteristiku postmodernizma jeste gubljenje tog linka; on prestaje da bude važan i stvari se uzimaju odasvud. Meni je, naprotiv, tradicija važna. Književnost smatram matrijoškom – svaki detalj mi je link sa književnom prošlošću.

Dejan Ilić: *U Zagrebu se "Muzej bezuvjetne predaje" oče-kuje s velikim nestrpljenjem. Čulo se da ima mnogo činjeničnih elemenata. Veoma mi je dirljiva priča o šest prijateljica sa fakulteta koje razdvajaju događaji početkom devedesetih. Svaka ima svoju priču i one se više ne mogu ukrstiti. Dve su otišle na drugu stranu, jedna je otvoreno stala uz HDŽ... Nigdje tamo ne piše HDŽ. Tu sad počinje Vaša interpretacija.*

Dejan Ilić: *Ali ima ljubavi i razumevanja prema tim osobama.*

Govorili smo već o promjenjenom adresatu. Stvari se uopće drukčije čitaju, a drukčije će se čitati tamo upravo zbog prepoznavanja. Ali se čita krivo i svagdje drugdje. U jednoj recenziji povodom *Forsiranja romana reke*, u nekim američkim novinama, kritičar piše da zna da je loš tajming objavljivanja – a bilo je to za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji – i da zna da knjiga nema veze s ratom, ali ju je ipak čitao pokušavajući da pronađe uzroke rata i detalje koji balkanski pokolj nagoviještavaju. A nema tih detalja u *Forsiranju romana reke*. Kritičar je tako intenzivno knjigu čitao na taj način da ih je ipak pronašao.

Pa ima ih.

Na primjer.

Krajem travnja 1986. dogodila se havarija u atomskoj centrali u Černobilu za koju smo saznali nekoliko dana kasnije. Na naslovnoj stranici naših dnevnih novina pisalo je krupnim slovima Opasnost od radioaktivnog zračenja! – a odmah pored – naša najveća opasnost je nacionalizam!... To nema veze s ratom?

Ima.

Zatvorivši prozore moj prijatelj Nenad je rekao: Započelo je novo doba...

Eto, ima, sorry.

Razna čitanja Vas zanimaju?

Strašno me to zanima. Čovjek sam literature i bivši scolar, to prije svega. Jako me zanima što se događa sa nekim tekstom kulture – može to biti bilo šta: knjiga, slika, esej, muzika... Tekst pre-

lazi granice i različito se čita, lijevo, desno, gore, dolje, u različitim sredinama i kontekstima. Gdje je ta autonomija književnog teksta? Završava li u interpretaciji? U kojoj mjeri interpretacije reduciraju značenje književnog teksta, koliko su stvari prevodive – koliko neprevodive? Ne mislim pri tom na riječi, mislim na kontekst. Sve me to zanima. Koliko jedna knjiga, recimo, govori Amerikancima, a koliko Bugarima? I zašto? Ne u nacionalnom, nego u kulturnom kontekstu.

Vodite li o tome računa i dok pišete?

Ne. Kad bih vodila računa, ne bih nikad ništa napisala.

Vi ste za zadnju stranu korica Arkzinovog izdanja "Kulture laži" odabrali tekstove?

Da.

Držite da je to sad sastavni deo knjige?

Naravno.

Kod ljudi koji nisu odavde ti komentari mogu da izazovu i smeh, grleni smeh.

Moja mama je rekla: Zašto si stavila to ružno pozadi, sad će svi misliti da je to istina?

"Što je po nacionalnosti Dubravka Ugrešić?... U Hrvatskoj je na djelu pravi rasizam: denuncira, optužuje i otvoreno laže književnica kojoj su tako okrutno srušeni snovi o vječnosti Jugoslavije (odnosno Srboslavije) što nam je Ugrešićka tako dugo kroz feminizam, avangardu, trivijalnu književnost i ostale trice i kućine pokušala sakriti."

Hloverka Novak-Srzić, "Glasnik", 9.11.1992.

"No, ako ih to veseli, neka nas i dalje jezičare, tračaju i denunciraju. Ne smatram to feminističkim nego bapskim poslima." Branimir Donat, "Večernji list", 9.5.1993.

"Riječ je svakako o jednoj od lošijih knjiga Dubravke Ugrešić koja implicitno (svojim primjerom) i eksplicitno (esejističkom obradom) svjedoči o još nedovoljno tematiziranoj zbuđenosti intelektualaca u postkomunističkom trenutku." Gordana Crnković, "Vijenac", 19.12.1996.

"Ljudima koji su opisane situacije iskustveno doživjeli, i još ih uvijek proživljavaju svakodneвно suočeni s osjećajem vlastite egzistencije, nepravdom i nemoći nije potrebno viđenje osobe koja ne prepoznaje ni osobni identitet... To je vizura iz koje ona odašilje veliku istinu. Sjetite se samo dinosaura. Ni oni se nisu mogli priviknuti na promjenu klime. I? Izumrli su." Kristina Peternaj, "Homo volans", 25.12.1996.

"Nije lako reći laže li gospođa Ugrešić u ovoj knjizi svjesno, ili doista ne vidi ono što vidi velika većina drugih ljudi... O, lažanje je i te kako dopušteno! Lijepo se honorira. Pa onda ukoričuje. I, tko zna, možda mnogo sličnih laži porodi novu Jugoslaviju. Još socijalističkiju, federativniju, samoupravni-ju! Ugrešićskiju." Željko Kliment, "Vijesnik", 20.2.1997.

"Dubravka Ugrešić je napisala da joj dođe da se zapali na glavnom zagrebačkom trgu. Da pokaže što misli o Hrvatskoj. Treba bit praktičan. Možda se taj plamen može iskoristit za roštilj. Pa kad opet napiše da će se zapaliti da pripremimo čevape."

Tanja Torbarina, "Globus", 16.5.1997.

Jeste li se to malo poigrali sa američkim običajem citiranja kritika na kraju knjige?

Ali oni stavljaju najbolja mišljenja, a ja sam stavila sve najgore.

I poigrali se s tim običajem?

Da, pomalo.

Dugujete li to avangardi?

Ne. Ovakve *blurbove* vjerojatno ne bih stavila na recimo francusko izdanje – tamo ne bi to razumjeli. Ali ova knjiga je izašla u zemlji gdje žive ljudi koji su o njoj tako pisali. To je zakonita strategija. Kada izlazi vani, na korice se stavlja sve najbolje što je o njoj rečeno. Ovdje sam na korice stavila sve što je o toj knjizi u Hrvatskoj rečeno, prema tome – sve je u redu.

To je najbolje što je u Hrvatskoj o toj knjizi rečeno?

Da. Nisam vidjela bolje.

A šta biste u belešci o sebi napisali?

Ne znam. Ne razmišljam o tome. Bio bi to viši oblik samosvjesti, a ja ga nemam. Kako biste Vi sebe definirali? Zna li nešto o sebi? Svi smo tekstovi koji lutaju i ljudi nas interpretiraju na različite načine.

Najmanje grešimo kad o sebi kažemo najgore što su drugi rekli o nama. Kad se predstavimo kao idioti, budale, neznalice...

Niste daleko od istine. Eto, ja sam neznalica – priznajem. I budala, i vjerojatno neka vrsta socijalnog invalida. Stalno nešto rogoborim oko autsajderstva. Stalno imam potrebu da nešto čačkam. Mislite li da sam ugodna osoba, Dejana?

Dejan Ilić: *Da. Jedan od eseja u "Kulturi laži" završili ste priznanjem: "I zato kad me pitaju tko je kriv odgovaram ja sam. Kriva sam, jer nisam učinila ništa da zaustavim rat..."*

Nisam se u znak protesta protiv rata polila benzinom i javno se spalila... Nisam čak, eto, uspjela umreti od stida. To što nisu ni drugi ne opravdava me. Da, ja sam kriva!" Da li zaista tako mislite?

To je iz konteksta eseja. Ne mogu sad analizirati zašto su baš te rečenice. Mislim da sam ih izgovorila sa dodatnim značenjem. Nervira me odricanje bilo kakve krivice, otkanjanje, unkanje, žaljenje, samosažaljenje, automatsko svrstavanje u žrtve. Svi smo žrtve i svi ne znamo šta nam se dogodilo. Žrtve smo komunizma, pa žrtve nacionalizma, pa žrtve rata, pa naših diktatora – Miloševića i Tuđmana. Pa smo žrtve četnika ili ustaša, pa smo žrtve siromaštva, pa smo žrtve Zapada, Amerike, pa smo žrtve zavjera. Pa je svima bolje – samo je nama loše, pa nas nitko ne razumije... To je sve tako strašno. U ovoj zemlji nitko od stida nije umro. U žestini, kad mi je stvarno svih dosta, kažem: ako nitko nije kriv za rat – da, ja sam kriva! Netko mora bit kriv. Da, ja jesam kriva! Ne izvlačim nikakve moralne konzekvence, to kažem u ljutini. Postoji jedan film o ljudima koji su – kad su protjerivali Židove i trpali u koncentracione logore – rekli: *Da, ja sam Židov*. Iako nisu bili. Ovdje nema žrtvovanja, nitko nikad ništa ni za koga ne bi dao! Svi su žrtve.

Mislite li da bi izvinjenja nečemu koristila?

Situacija je tako strašna da bi bilo koja forma bila dobrodošla. Pismo, razglednica... Bilo koja forma neke pristojnosti, posle deset godina užasne nepristojnosti. Rekla sam *pismo, razglednica*, i sjetila se onog vica: *Ni pisma ni razglednice*.

Je li čudno što posljednjih deset godina ovde nije bilo Jana Palaha?

Mislim da će doći do revizije svjetlih momenata tih deset godina beščašća. Ljudi će se morati podsjetiti da su u Beogradu ipak bile demonstracije protiv rata, da je bilo velikih skupova protiv Miloševića. To sve treba ponovo iščitati, izanalizirati, revidirati. Beograd jeste protestirao, ali to nitko ne želi priznati jer je slika prekrivena Miloševićevim likom strašna. Potrebna je povijesna pravda. Beograd je u nekim momentima bio hrabriji od drugih sredina. Neke antiratne civilne udruge koje su djelovale u Beogradu Zagreb nikad nije imao... "Beogradski krug" je formiran na samom početku rata...

"Arkzin" je svetla tačka Zagreba.

Da, i uloga *Ferala* je važna. Svih ovih godina *Feral* je bio nezamjenljiv. Mnogi kažu da im je pomogao da prežive zadnjih deset-petnaest godina, što je istina, zaista. Ne može se reći da nije bilo Jana Palaha ovdje. Vjerojatno će isplivati na površinu priče o anonimnim ljudima. Nadam se da će historičari sa strategijama oral histories promjeniti crnu sliku. Bilo je anonimnih Jana Palaha i anonimnih heroja.

Ali će neka imena proći bez preispitivanja. Radeći "Hazarski rečnik", sada, Tomaž Pandur amnestira Milorada Pavića. Takvih slučajeva će biti.

I neće to ljudi prepoznavati. Čula sam od jednog puno mlađeg znanca da jako voli Momu Kapora. Zna za Kaporovu mračnu biografiju, ali i dalje misli da je dobar pisac. Nadajmo se da će sve biti iznova čitano. U euforičnim promjenama mnoga imena su i zaboravljena, prekrila ih je debela prašina. Sve one jugoslavenske pisce...

Dajte neko ime.

Mirko Božić, Branko Ćopić... Strpani su u kategoriju dosadne partizanštine. Sve se to mora revidirati, bilo je jako mnogo dobrih pisaca. Ima pisaca koji su dobili nacionalističku auru, a neka njihova djela su apsolutno nezaboravna. Knjige Milovana Danojlića *Kako je Dobroslav protrčao kroz Jugoslaviju* ili *Dragi moj Petroviću* su najmračnije i najbolje analize ondašnjeg mentaliteta. Mladi novi čitači će – uz neophodno znanje – svemu tome naći prava mjesta.

Govorite o istoriografskoj rekonstrukciji ili o kontinuitetu?

Kontinuitet je jedini razlog zbog kog se kultura može kulturom zvati. Bez kontinuiteta nje nema, tad su u pitanju incidenti. Nedavno sam u *Feralu* čitala intervju sa jednim hrvatskim profesorom. Ogroman naslov: *Krležu moramo deinstitutionalizirati jer on guši hrvatske pisce da dođu do zraka...* Otprilike. Taj ubogi Krleža, ogroman pisac, nikad nije bio institucionaliziran. Bez obzira na sve enclikopedije i navodna prijateljstva sa Titom. Ili Andrić, nobelovac. Pogledajte njegove prijevode. Kako je to sve malo, kako je to sve ništa. Moj američki student napisao je bolje eseje o Krleži nego svi krležolozi zajedno. Oslobođen je, njega ne zanima šta će tko reći. To je taj novi pogled, nova škola, novo čitanje, revizija.

I u toj rekonstrukciji se mogu pojaviti ideološke ljutnje.

Nedavno sam upoznala neke mlade bugarske pisce. Jedan od njih, Georgij Gospodinov koji je i ovdje preveden, rekao je da mu je dragocjena moja potreba da bez političkih učitavanja, bez ljutnje i bez destigmatiziranja komunizma, sačuvam pamćenje na kulturu koju je on nazvao

nostalgijom. To je pisanje o stvarima koje iščezavaju, ali na nov način. Mnoga djeca naših gastarbajtera u Njemačkoj čitaju sad nacionalističke kulture u sasvim novom ključu. Iz drugog ugla, bez ljutnje, bez involviranosti, za njih su to smiješni, komični *paterni*.

Na skupu ste upotreбили jednu čudnu sintagmu – antisemitska šala. Ono što je ljudima dralo kožu vremenska distanca pretvara u šalu?

Naravno. Jednom dečku iz Berlina je strašno zanimljivo što sam u knjizi spomenula Gojka Šuška i njeovu likovnu akademiju koju je osnovao tamo gdje se Gospa objavila – u Međugorju. Kaže da bi to volio vidjeti i da ga strašno zanima politički kič. Potpuno ga razumijem. I mene bi to zanimalo da nisam ljuta zbog hiljada maraka datih za Tuđmanove biste. To je vjerojatno zanimljivo kao popularna nacionalistička produkcija suvenira i umjetnina. Nedavno sam u Americi kupila strip *Goražde*. Radi se o jednom poznatom autoru. Za mene, staromodnog kulturnog konzumenta koji nema veze sa stripom, to je bilo strašno. Ljudska nesreća svedena u pričiće, crteže, i balončiće iznad glava.

Kao u stripu o Mirku i Slavku.

Ali to nije bila moja prošlost.

- 37 *Pokazali ste puno razumevanja za šest žena iz “Muzeja bezuvjetne predaje”, za Šteficu Cvek takođe. Ne čini se da toliko razumevanja imate za muške likove. Jeste li to više na strani žene u muškoj kulturi?*

Moguće je da postoji načelno saosećanje za potlačeno žensko roblje.

Spomenuli ste na skupu i bunde. One su bile neizbežni deo ikonografije Miloševićevih mitinga. Žene nisu odigrale baš benignu ulogu.

Ne, nisu. U *Kulturi laži* postoji jako zaoštren esej zbog kojeg muškarci protestiraju i kažu da nije fer. Gledajmo na stvari sa statističke strane.

Manje vas je?

Manje nas je. Da.

